

УДК 323.15(=214.58)«1988/1990»:323.22(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.2>

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОМА НАПРИКІНЦІ 1980-Х – У 1990-Х РР.

SOCIO-POLITICAL LIFE OF UKRAINIAN ROMA IN THE LATE 1980S–1990S

Коцур В.В.,

*доктор історичних наук, кандидат політичних наук, професор,
ректор
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих сюжетів громадсько-політичного життя ромів наприкінці 1980-х рр. та у 1990-х рр., базуючись на матеріалах раніше не опублікованих архівних джерел. Дослідження спирається на широкий пласт загальнонаукових та спеціальних методів, які дозволяють розкрити повноту досліджуваної проблеми. У дослідженні використані методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування та принцип послідовності; метод критичного аналізу, логічний метод та метод верифікації джерел; хронологічний метод, історіографічний метод та принцип послідовності.

Результати дослідження показують, що з кінця 1980-х – на початку 1990-х рр. відбувся процес зближення активних представників національних меншин рома з українськими національно-демократичними силами, зокрема до Народним Рухом України. НРУ вдалося підготувати політичну платформу, яка виступала за вільний розвиток усіх національностей, що своєю чергою спонукало частину ромської спільноти пристати на їхній бік. Своєю чергою, відновлення Україною незалежності позитивно вплинуло на активність ромських громад. Попри те, що у першій половині 1990-х рр. було складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на рівні вищих органів державної влади через недоліки самоорганізації ромів в межах Всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що представники рома були залучені до управлінських процесів щодо розв'язання проблем громади. Також у першій половині 1990-х рр. помітні конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем рома, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади. У процесі зміцнення української державності, у другій половині 1990-х рр. зросла регіональна політична активність представників ромської громади, насамперед на Закарпатті. Політизація рома відбулася насамперед у процесі парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчила про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

Ключові слова: рома, ромська етнічна меншина, громадсько-політична діяльність, вибори, Закарпаття.

The aim of the study is to highlight specific aspects of the socio-political life of the Roma in the late 1980s and 1990s, based on materials from previously unpublished archival sources. The research is based on a wide range of general scientific and special methods that allow for a comprehensive analysis of the issue under study. The study employs methods of analysis, synthesis, generalisation, abstraction and the principle of consistency; the method of critical analysis, logical method and the method of source verification; the chronological method, historiographical method and the principle of consistency.

The results of the study show that since the late 1980s and early 1990s, there has been a process of rapprochement between active representatives of the Roma national minority and Ukrainian national democratic forces, in particular the People's Movement of Ukraine. The People's Movement of Ukraine (Rukh) managed to prepare a political platform that advocated the free development of all nationalities, which in turn prompted part of the Roma community to side with them. In turn, the restoration of Ukraine's independence had a positive impact on the activity of Roma communities. Despite the fact that in the first half of the 1990s it was difficult to track the socio-political activity of Roma at the level of higher state authorities due to the lack of self-organisation of Roma within the All-Ukrainian Representation, individual cases indicate that Roma representatives were involved in management processes to address community problems. Also in the first half of the 1990s, there were specific attempts to establish state ethno-political management related to Roma issues, in particular in terms of preventing the development of xenophobia and strengthening community self-organisation. In the process of strengthening Ukrainian statehood, in the second half of the 1990s, regional political activity of representatives of the Roma community increased, primarily in Zakarpattia. The politicisation of Roma occurred primarily during the 1998 parliamentary and local elections and the 1999 presidential election campaign. While the election campaign to the collegiate bodies was a competitive one, in which Roma lost, the presidential campaign showed the artificial use of the Roma issue in the political process and electoral manipulation around it.

Key words: Roma, Roma ethnic minority, social and political activity, elections, Zakarpattia.

Постановка проблеми. Вже багато століть підряд народність рома є невід'ємною частиною українського соціуму, доповнюючи колоритність етнонаціональної мозаїки України. З початком широкомасштабного російського вторгнення

в Україну 24 лютого 2022 р. ромська громада, як і більшість українців, відчула на собі увесь тягар війни. Саме тому, частина ромів стала на захист України, ще частина почала займатися волонтерством, а частина представників цієї

національності вимушена була мігрувати за кордон для порятунку дітей. Такі тенденції в громадах рома є свідченням того, що як і українці, роми уже багато століть піддаються зовнішній збройній агресії, разом з усіма стають на захист українських земель у скрутні часи, а також несуть втрати у результаті воєн та конфліктів. Усі ці факти викликають жвавий інтерес до минулого рома, які мешкають в Україні; їхньої громадсько-політичної позиції по відношенню до відновлення Україною незалежності у 1990-х рр.; особливостей етнодержавного менеджменту України по відношенню до рома у перше десятиліття після відновлення незалежності; представницької участі рома у органах державної влади України та ін. З'ясування цих історичних сюжетів допоможе заповнити методологічні прогалини та стереотипні уявлення про громадську та політичну активність представників ромської національності в українській науковій та публічній думці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Становище ромів в Україні привертає увагу насамперед вітчизняних дослідників історії, політології та культурології. Науковцями вже написано кілька дисертацій та низку публікацій з обраної проблематики, у яких автори розкривають різні аспекти життя ромської меншини. Зокрема О. Беліков, схарактеризував особливості соціально-побутового життя ромської громади України у 1990-х рр., вказавши на головні проблеми, з якими зіштовхується громада під час їх вирішення [1]. Культурну самобутність українських ромів схарактеризував О. Данілкин [2]. Проблеми етногенезу ромів досліджувала Н. Зіневич [3]. В. Коцюба присвятила свою увагу дослідженню ромських періодичних видань [4]. Навроцька Є. характеризувала діяльність правозахисних центрів по захисту прав ромів України та ще низку аспектів, які висвітлюють життя громади [5]. Особливості формування ромських етнічних громад України в політико-історичному та соціально-демографічному вимірах проілюстрували у спільному дослідженні М. Горват та М. Зан [6]. Окремі сюжети формування управлінської культури у ромів показали П. Габрин та М. Токар [7]. Заслужують на увагу й наукові розвідки лідера однієї з ромських громад Закарпаття А. Адама. У них піднімається проблема Голокосту ромів Закарпаття, формування національно-культурних товариств, освітні питання, проблеми інтеграції ромів в українське суспільство тощо [8; 9; 10; 11].

Виюкнення невирішених раніше частин загальної проблеми. Загалом, вказані дослідження достатньо широко схарактеризували життя та побут ромської меншини України. Проте досі лишається поза увагою дослідників кілька важливих епізодів з життя ромської громади, які

стосуються громадського та політичного життя ромів у 1990-х рр. Насамперед мова йде про роль ромів у демократизації суспільно-політичних процесів на теренах України наприкінці 1980-х рр.; співпрацю ромів із центральними та місцевими органами державної влади в незалежній Україні; реакцію центральних органів влади на проблеми ромів у 1990-х рр. та представництво ромів у органах влади за досліджуваний період.

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих сюжетів громадсько-політичного життя ромів наприкінці 1980-х рр. та в перше десятиліття незалежності України, спираючись на матеріали раніше неопублікованих архівних джерел.

Методи. Дослідження спирається на широкий пласт загальнонаукових та спеціальних методів, які дозволяють розкрити повноту досліджуваної проблеми. Методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування та принцип послідовності допомогли виробити структурно-логічну схему дослідження. Робота з архівними джерелами потребувала застосування, критичного методу логічного методу та методу верифікації окремих подій і фактів задля повноти викладу опрацьованої інформації. Хронологічний метод та принцип послідовності дозволив показати динаміку громадсько-політичної активності рома у просторі та часі. Історіографічний метод був використаний у процесі аналізу наявного пласту наукових досліджень з обраної проблематики.

Виклад основного матеріалу. За переписом 1989 р. в Україні проживало 47 917 представників ромської національності. Найбільше ромів мешкало на Закарпатті (12 131 тис. осіб), а також у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій Харківській та Одеській областях. У місцях свого компактного проживання роми були об'єднані у обласні осередки, наприклад, Київське обласне об'єднання «Форум ромів України» чи Одеський обласний конгрес ромів «Бахтало дром» [12, арк. 258–259]. Також самоорганізація ромів влаштовувалася в рамках колективів художньої самодіяльності, зокрема на Одещині [13, арк. 7], Закарпатті та інших місцях компактного проживання меншини. Ромських організацій із Всеукраїнським статусом на той час зареєстровано не було.

При цьому, в період радянської окупації України Компартія уважно стежила за етнічним складом представників різних національностей у складі своєї партії. Це стосується й ромів. Зокрема етнічний склад партії добре відображений у списку членів і кандидатів у члени КПРС станом на 1 січня 1989 р. 3-поміж потенційних партійців було зафіксовано 84 представники ромської національності – це на 2 особи більше ніж у 1986 р. [14, арк. 64]. Проте суверенізаційні процеси, які розгорнулися на теренах України наприкінці

1980-х рр. та поступова втрата комуністами популярності показують, що вже станом на січень 1990 р. у складі партійної організації КПУ, ромів зафіксовано не було [15, арк. 10]. Натомість представників ромської національності було помічено у складі національно-демократичної організації Народного Руху України (далі – НРУ).

Цьому значно сприяло те, що розгорнувши активну громадсько-політичну діяльність у 1989–1990 рр. по демонтажу країни рад НРУ одним із найважливіших завдань своєї діяльності прописав демократичне і справедливе розв'язання проблем, що стосується буття і розвою української нації, і рівноправного забезпечення національних потреб національних меншин, у тому числі й рома (циган) [16, арк. 8]. Плюралістичний підхід до проблем національних меншин призвів до того, що при НРУ за досить короткий термін сформувалася Рада національностей, яка стала дорадчим органом в організації. До неї також увійшли представники ромської національності, зокрема заступник Голови «Київської циганської спілки» Володимир Петрович Золотаренко [17, арк. 6].

Активну форму участі рома у діяльності НРУ можна було вже спостерігати під час I Всеукраїнського Міжнародного Конгресу, який проходив в Одесі 16 листопада 1991 р. [18]. Тоді на Конгрес з'їхалися понад тисяча представників національностей з усіх регіонів України, і зокрема рома. В резолюції з'їзду делегати заперечили інформацію про переслідування російськомовного населення в Україні та існування загрози єврейських погромів, яка тоді масово поширювалася в Україні. Також представники усіх національностей, зокрема й рома, одностайно підтримали Акт проголошення державної незалежності України й закликали громадян України усіх національностей підтвердити на референдумі 1 грудня Акт проголошення незалежності України [19].

Таким чином, кінець 1980-х – початок 1990-х рр. свідчить про процес дрейфування активних представників національних меншин у бік українських національно-демократичних сил, а також підтверджує думку про те, що поневолення народів стосувалося не тільки державоутворюючої нації (українців), а й представників інших національностей.

Рома у першій половині 1990-х рр. Після повного відновлення Україною незалежності у 1991 р. політичне керівництво України взялося до розв'язання першочергових проблем у сфері етнополітичного менеджменту. Зокрема при Кабінеті міністрів було створено Комітет у справах національностей, при якому дорадчі функції були покладені на представників національно-культурних товариств. Водночас громадсько-

політичну діяльність представників рома в контексті діяльності дорадчих органів відстежити доволі складно. Насамперед це пов'язано з тим, що до складу вищих консультативних органів включали переважно організації з всеукраїнським статусом, а ромські організації такого статусу не мали. Наприклад, це помітно під час аналізу складу членів «Ради представників громадських об'єднань національних меншин України» при Комітеті у справах національностей Кабінету Міністрів України за 1993 р. На той час у складі Ради ромів зафіксовано не було [20]. Проте представники ромської національності все ж входили до держструктур, орієнтованих на вирішення проблем національних меншин. Так, згідно з Указом Президента України від 29 квітня 1992 р. в Україні було створено «Фонд розвитку культур національних меншин України» з метою організації й виконання та фінансування програм розвитку культур національних меншин України. Серед членів наглядової ради цього Фонду був і Голова «Циганського товариства» – В. Золотаренко [21, арк. 120].

У жовтні 1994 року Управлінням у справах національних меншин на Колегії Міністерства була затверджена Концепція розвитку культур національних меншин України [22, с. 100], згідно з проектними документами Концепції у Києві планувалося створити ще й ромський культурний центр [23, арк. 49].

Загалом треба сказати, що станом на 1995 р. ситуація з самоорганізацією ромів у громади значно поліпшилася. В Україні налічувалося 5 національно-культурних товариств, функціонувало 15 самодіяльних художніх колективів ромів, зокрема був створений ромський театр «Романс» (Київ), історико-етнографічні музеї (Біла церква, Київської та Самбір, Львівської областей), студія образотворчого мистецтва для ромських дітей та ромський ансамбль «Іренка» в м. Мукачєво Закарпатської області. На Закарпатті також було відкрито дві ромські школи, а в Чернівецькій області ромські класи [24]. А перші в незалежній Україні вибори до органів місцевого самоврядування сприяли тому, що станом на 1995 р. серед 73 депутатів Одеської обласної ради був 1 ром [25, арк. 231].

Тим не менше, практика свідчить, що подекуди роми зіштовхувалися з проявами ксенофобії, тому лідери національно-культурних товариств виступали з ініціативами щодо запобігання спробам дестабілізувати ситуацію в міжетнічних стосунках України. Так, у квітні 1995 р. на адресу віце-прем'єр-міністра України І.Ф. Кураса надійшов лист щодо створення при Кабінеті Міністрів України комісії із запобігання таким негативним проявам. Одним із підписників цього листа був й співголова «Циганського культурного

товариства «Форум ромен України» Ігор Миколайович Крикунов [26, арк. 154].

Реагуючи на ці виклики, у 1995 р. Кабінет Міністрів України доручив Міннацміграції, Мінпраці, Мінекономіки та іншим міністерствам та відомствам розробити державну програму «Циганське населення», в якій передбачалося створити систему організаційних та господарсько-економічних заходів для адаптації працездатних ромів, житлового будівництва, освітнього тощо. Органам місцевої виконавчої влади регіонів, де компактно проживали роми доручалося *«Здійснити заходи щодо розвитку самоврядування у місцях компактного проживання циган, зокрема узаконити первинні територіальні осередки цієї етнічної групи, якими є наявні циганські общини, провести вибори їх виконавчих органів, чітко визначити функції цих органів, надати їм необхідну організаційно-методичну, матеріально-фінансову та іншу допомогу. Підтримувати створення і подальшу діяльність циганських національно-культурних товариств, які могли б виконувати не лише культурно-освітні, а й деякі самоврядні функції, зокрема по охороні громадського порядку в циганських «таборах» тощо»* (курсив наш – В.К.) [24]. Проте, як свідчить практика, затверджений відповідний документ не був.

Натомість можна побачити, що голову Форуму циган України Ігоря Миколайовича Крикунова 28 жовтня 1996 р. було включено до складу колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції, де представники національних меншин активно обговорювали підсумки роботи Держкомнацміграції та вносили пропозиції щодо вирішення проблем національностей тощо [27, арк. 2–7].

Характеристика цих процесів свідчить, що перша половина 1990-х рр. після проголошення Україною незалежності позитивно вплинула на активність ромських громад. Хоча у першій половині 1990-х рр. складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на вищому управлінському рівні через недоліки самоорганізації ромів в межах Всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що така діяльність велася. При цьому, цей період дозволяє відстежити конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем ромів, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади.

Рома у другій половині 1990-х рр. Політизація суспільно-політичного життя в Україні вплинула на те, що у другій половині 1990-х рр. помітно активнішим стало громадсько-культурне та громадсько-політичне життя ромської спільноти на Закарпатті. Так, станом на кінець 1990-х рр. тут діяло 8 національно-культурних товариств,

11 мистецьких колективів, виходила газета «Романі Яг», 15 ромів були депутатами місцевих рад [28, арк. 259]. При чому треба відзначити, що під час виборів 1998 р. на Закарпатті у народні депутати до Верховної Ради України балотувався голова культурно-просвітницького товариства ромів «Романі Яг» Аладар Євгенович Адам, проте він обраний не був. Йосип Іванович Адам, голова «Товариства циган Закарпаття «Рома», балотувався до Закарпатської обласної ради, але також обраний не був. Схожа доля спіткала й Аладара Аладаровича Папа, голову культурного товариства ромів Закарпаття «Ром Сом», який балотувався до Ужгородської міської ради [29, арк. 81–82]. Попри це в органах місцевого самоврядування представництво, як видно, було.

Парламентський виборчий процес другої половини 1990-х рр. поступово переріс у президентську виборчу гонку 1999 р. В умовах боротьби за президентське крісло тодішній президент Л. Кучма розгорнув масштабну передвиборчу кампанію, яка використовувала усі можливі важелі впливу на громадсько-політичну думку, у тому числі й представників національних меншин. Зокрема до виборчої кампанії активно залучалися лідери ромських організацій такі як Аладар Адам [30], Йосип Адам [31], Омелян Пап [32] та ін.

Ба більше, Президент України Л. Кучма прагнув використати національне питання й для створення позитивного іміджу на міжнародній арені, напередодні нових виборів. Тому, готуючись до участі в третьому Саміті Україна-ЄС, який відбувся 23 липня 1999 р. у Києві [33], Державний комітет України у справах національностей та міграції готував президента у цій сфері з акцентом на ромському питанні [34]. Задля вирішення проблем ромів пропонувалося навіть створити відповідну комісію у складі: Аладара Євгеновича Адама (голова культурно-просвітницького товариства циган Закарпаття «Романі яг») [35, арк. 263]; Петра Дмитровича Григориченка (голова форуму циган України); Світлани Леонтіївни Давиди (з.г. правління Асоціації молодих ромів, редактор журналу «Рома в Україні»), Івана Івановича Матюшенка (голова Харківського обласного національно-культурного товариства «Ромен») [35, арк. 264]; Сергія Миколайовича Єрмошкіна (голова Одеського Ромського конгресу, викладач кафедри української мови Одеського держуніверситету); Анатолія Федоровича Кондура (голова Асоціації ромів м. Ізмаїла) [35, арк. 265].

А з метою підтримки своєї кандидатури на виборах восени, 25 серпня серпні 1999 р. при Президентові України було створено ще й Раду представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган [36]. До складу Ради увійшов

і голова «Форуму циган України» Петро Дмитрович Григориченко [37, арк. 224].

Друга половина 1990-х рр. свідчить про регіональну політичну активність представників ромської громади, насамперед Закарпатті. Політизація рома відбулася на фоні парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо, виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчить про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

Висновки. Отже, з кінця 1980-х – на початку 1990-х рр. відбувся процес дрейфування активних представників національних меншин рома у бік українських національно-демократичних сил, зокрема до Народного Руху України. НРУ підготував політичну платформу, яка виступала за вільний розвиток усіх національностей, що своєю чергою спонукало частину ромської спільноти пристати на їхній бік. Своєю чергою, відновлення Україною незалежності позитивно вплинуло на активність ромських громад. Попри те, що у першій половині 1990-х рр.

було складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на рівні вищих органів державної влади через недоліки самоорганізації ромів в межах всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що представники рома були залучені до управлінських процесів щодо розв'язання проблем громади. Також у першій половині 1990-х рр. помітні конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем рома, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади. У процесі зміцнення української державності, в другій половині 1990-х рр., зросла регіональна політична активність представників ромської громади, насамперед на Закарпатті. Політизація рома відбулася насамперед у процесі парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчила про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беліков О.В. Циганське населення України (XVI–XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2003. 20 с.
2. Данілкин О. Культура циган України: минуле і сучасність. Київ: Контекст, 2001. 77 с.
3. Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 40–52.
4. Коцюба В. Ромські ЗМІ на початку XXI століття: газета «Романі Яг» (2005 рік). *Ромологія: історія та сучасність*: Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 104–112.
5. Навроцька Є. Робота правозахисних центрів по захисту прав ромів України. *Ромологія: історія та сучасність*: Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 134–140.
6. Горват М.В., Зан М.П. Політико-історичні та соціально-демографічні особливості формування ромських етнічних громад в Україні. *Регіональні студії* / Ужгородський національний університет. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. № 32. С. 16–23.
7. Габрин П., Токар М. Деякі аспекти формування особливостей управлінської культури у ромів: на прикладі Закарпатської області України. *Ефективність державного управління*. 2022. Вип 3 (72). С. 9–14.
8. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. 172 с.
9. Адам А. Закарпатське циганське культурно-просвітнє товариство «Романі Яг»: історія створення та етапи його становлення. *Ромологія: історія і сучасність. Матеріали Міжнародних наукових читань* / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 57–60.
10. Адам А., Навроцька Є. Пропозиції щодо поліпшення етнокультурної самобутності та захисту прав ромів України. *Романі Яг*. 2005. № 6 (111) (6 квітня). С. 3.
11. Адам А., Навроцька Є. Пропозиції та зауваження щодо розгляду Концепції державної мовної політики в Україні. *Романі Яг*. 2006. № 13 (140) (25 жовтня). С. 1.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 1. Інформація щодо рома/циган в Україні. Арк. 258–261.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2921. Приложение. О практике работы Одесского обкома партии по осуществлению решений ЦК ККПСС, ЦК Компартии Украины в сфере национальной политики. Арк. 3–9.

14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2650. Національний состав членов и кандидатов в члены КПСС. Арк. 62–64.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2725. Статистичний звіт про склад партійної організації КПУ на січня 1990 року / Національний склад комуністів. Арк. 10.
16. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 85. Документи II Всеукраїнських зборів Народного Руху України, 25–28 жовтня 1990 року. Документи. Київ, 1990. Арк. 1–36.
17. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 182. Члени Ради національностей НРУ. Арк. 5–7.
18. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 126. Резолюція I Всеукраїнського Міжнародного Конгресу. Арк. 25–26.
19. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 126. Одеса вітала народи. Народи вітали незалежність. Арк. 26.
20. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 13. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ № 1 від 16.02.1993 р. «Про Раду представників громадських об'єднань національних меншин України». Арк. 1–5.
21. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 19. Президенту України Кравчуку Л.М. Арк. 117–120.
22. Макаренко Н. Задоволення культурних запитів національних меншин Закарпаття: концепція, практика, тенденції. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 8. С. 100–103.
23. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 40. Додаток № 1. ДОВІДКА. Про роботу Управління у справах національних меншин. Арк. 48–51.
24. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Лист від 27.10.1995 р. № 9-588/2 Віце-прем'єр-міністрів України І.Ф. Курасу. Арк. 197–200.
25. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 45. Лист від 28.04.1995 р. на № 235 Постанова КМ від 31.03.95, 9-262/2 Віце-прем'єр-міністрів України І. Ф. Курасу / Про стан виконання Закону України «Про національні меншини в Україні» в Одеській області. Арк. 229–235.
26. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 46. Лист № 1-П від 03.04.1995 р. Віце-прем'єр-міністру України Член-кореспонденту НАН України І.Ф. Курасу. Арк. 153–154.
27. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 101. Протокол № 1 засідання підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції від 5 лютого 1998 року. Арк. 1–7.
28. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 1. Інформація щодо рома/циган в Україні. Арк. 258–261.
29. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 111. Керівники національно-культурних товариств та об'єднань національних меншин України, які балотувалися до Верховної Ради України, обласних, міських і районних рад депутатів. Арк. 79–83.
30. Лідер ромської громади Закарпаття Аладар Адам відзначив своє 75-річчя. *Район. Тячів*. Дата оновлення: 15.01.2024. URL: <https://tiachiv.rayon.in.ua/news/669370-lider-romskoi-gromadi-zakarpattya-aladar-adam-vidznachiv-svoe-75-richchya> (дата звернення: 24.07.2025).
31. Сьогодні помер барон ромського поселення «Радванка» Йосип Адам. *Mukachevo.net*. Дата оновлення: 10.02.2015. URL: https://mukachevo.net/news/syohodni-pomer-baron-romskoho-poselennia-radvanka-yosyp-adam_105007.html (дата звернення: 24.07.2025).
32. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 06.07.1999 р. № 13-1337/10 на № 611-р від 28.10.98 р. Про стан і тенденції економічного і соціального розвитку Закарпатської області у II кв. 1999 р. Кабінету Міністрів України. Арк. 15–16.
33. Україна – ЄС: розмови точаться, активізація триває... *Голос України*. 1999. 24 липня (№ 135 (2137)). С. 5.
34. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Інформація Державного комітету України у справах національностей та міграції до п. 7 Заходів щодо підготовки Президента України у III Саміті Україна – ЄС. Арк. 215–217.
35. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 2. Узагальнені пропозиції до складу комісії з розробки рекомендацій щодо напрямів вирішення проблем рома/циган. Арк. 262–265.
36. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Проект. Указ Президента України Про Раду представників громадських організацій національних меншин України. Арк. 223.
37. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Затверджено Указом Президента України від ... серпня 1999 року. № ... Склад Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Арк. 224–227.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.08.2025
 Дата публікації: 30.09.2025